

Anna Kucz

Umbra veri

Arnobiusz i nurty filozofii klasycznej

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2012

Umbra veri

Arnobiusz i nurty filozofii klasycznej

NR 2961

Anna Kucz

Umbra veri

Arnobiusz i nurty filozofii klasycznej

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2012

[Kup książkę](#)

Redaktor serii: Filologia Klasyczna
Tadeusz Aleksandrowicz

Recenzent
Marian Szarmach

Spis treści

Wykaz skrótów / 7

Wprowadzenie / 9

I. *Vita et opus* / 17

II. *Homo — res infelix* / 35

Człowiek, jego pochodzenie i kondycja / 35

Koncepcja *mediae qualitatis* / 48

III. *Sive tu deus es sive dea?* / 63

Kontekst *de natura deorum* / 63

Stanowisko Arnobiusza wobec antropomorfizmu pogańskiego / 65

Arnobiusz (od)twórcą koncepcji płci boskiej / 73

IV. *Umbra veri*. Retoryczno-lingwistyczne refleksje Arnobiusza / 79

Arnobiusz — retor i orator / 79

Recepcja *Gorgiasza* w *Adversus Nationes* Arnobiusza / 80

Arnobiusz o roli *consuetudo* w języku / 87

V. *Fides et ratio* / 95

Przyszłość religii / 95

Kontekst *fides et ratio* / 99

Relacja *fides et ratio* w myśli Arnobiusza i Porfiriusza / 104

VI. *Quaestio de veritate* / 113

Quid est veritas? / 113

Sceptycyzm / 118

Probabilizm / 124

Platonizm, neoplatonizm, „trzecie żeglowanie” / 126

Zakończenie / 133

Bibliografia / 139

Indeks osobowy / 153

Riassunto / 158

Summary / 159

Wykaz skrótów

- A AN — ARNOBIUS: *Adversus Nationes Arnobii Adversus Nationes Libri 7*. Rec. C. MARCHESI. Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum 62. Torino 1953.
- BTL — Bibliotheca Teubneriana Latina. Curante CETEDOC. Universitas Catholica Lovaniensis Lovanii Novi. Stuttgart und Leipzig, B.G. Teubner, Brepols Publishers Turnhout 1999.
- BSGRT — Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.
- CC — Corpus Christianorum. Series Latina. Turnhout 1953—.
- CSEL — Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. Wien 1866—.
- DK — H. DIELS, W. KRANZ: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin 1952.
- PG — (Patrologia Graeca) Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Accurante J.-P. MIGNE. Paris 1857—1866.
- PL — (Patrologia Latina) Patrologiae cursus completus. Series Latina. Accurante J.-P. MIGNE. Paris 1841—1864.
- POK — Pisma Ojców Kościoła. Poznań 1924—.
- REL — „Revue des Études Latines”.
- SCh — Sources Chrétiennes, Paris 1941—.

Wprowadzenie

Przez całe wieki historii myśli wczesnochrześcijańskiej aktualne pozostaje pytanie Tertuliana: „Cóż mają wspólnego Ateny z Jerozolimą?”¹. Tertulian, chcąc zarysować wyraźną linię demarkacyjną między filozofią pogańską a chrześcijańską, zakładał, że prawidłowa odpowiedź brzmi: „W sumie nic”². Jednak współcześni Tertulianowi Klemens Aleksandryjski i Orygenes, twórcy filozofii chrześcijańskiej³, stanowczo opowiadali się za syntezą pierwiastków biblijnych i greckich w monolit, który pozostawi swój wyraźny ślad w późniejszej filozofii i teologii. Ich poprzednik Justyn, apologeta z II wieku, bardzo płodny literacko, stworzył podstawy, na których opierali się Klemens i Orygenes. Wierzył w harmonię myśli chrześcijańskiej i filozofii greckiej. Twierdził, że najważniejsze poglądy platoników i stoików oraz idee głoszone w *Ewange-*

¹ TERTULLIANUS: *De praescriptione haereticorum* 7: „Quid Academiae et Ecclesiae? [...] Nostra institutio de porticu Salomonis est. Nobis curiositate opus non est post Christum”.

² TERTULLIANUS: *Apologeticum* 46: „Adeo quid simile philosophus et Christianus, Graeciae discipulus et caeli, famae negotiator et vitae, verborum et factorum operator, et rerum aedificator et destructor, et interpolator veritatis, furator eius et custos?”. TERTULLIANO: *Apologetico*. Ed. A. RESTA BARRILE. Bologna 1994; TERTULIAN: *Apologetyk*. Przeł. J. SAJDAK. Poznań 1947, s. 185: „Ale ostatecznie co mają wspólnego i podobnego między sobą filozof i chrześcijanin, wychowanek Grecji i uczeń nieba, goniący za sławą i pracujący dla swego zbawienia, działający słowami i stawiający czyny, ten, który buduje, i ten, który rujnuje, przyjaciel błędu i jego nieprzyjaciel, fałszerz prawdy a jej odnowiciel i tłumacz, w końcu jej złodziej i jej stróż?”. Do tej kwestii nawiązuje również HIERONIM: *Listy* 22, 29.

³ Werner Jaeger podkreśla, że ówczesna filozofia chrześcijańska nie była kompletnym systemem obejmującym wszystkie dyscypliny, takie jak logika, fizyka, etyka, zarówno w wydaniu arystotelesowskim, jak i stoickim, lecz składała się z tego, co dawni pogańscy myśliciele zwali „teologią”. Teologia nie była czymś nowym w filozoficznej myśli Aleksandryjczyków. Pewnego rodzaju *novum* stanowił fakt, że spekulacje filozoficzne zostały przez nich zastosowane do potwierdzenia określonej religii, która nie była wynikiem ludzkiego poszukiwania prawdy, lecz przyjmowała jako punkt wyjścia boskie objawienie zawarte w Biblii. W. JAEGER: *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*. Przeł. K. BIELAWSKI. Bydgoszcz 2002, s. 66. W. JAEGER jest autorem cennego opracowania na temat idei boga i boskości we wczesnej filozofii greckiej *Teologia wczesnych filozofów greckich*. Przeł. J. WOCIAŁ. Kraków 2007.

liach są w zasadzie podobnymi sposobami ujęcia tej samej prawdy⁴. Jedyne wobec kultu pogańskiego i mitów religijnych Justyn, jak i jego zwolennicy, zajmowali negatywną pozycję. Ich zdaniem politeizm jest niemoralny, niedojrzały i zabobonny, a szeroko rozpowszechniony antropomorfizm jest przede wszystkim karykaturą i fałszerstwem prawdziwej religii. W tej sytuacji chrześcijańscy pisarze chętnie korzystali z bogatego arsenału racjonalnych argumentów wypracowanych przez sceptyków i empiryków. Przykładem istniejącego w pogaństwie niedojrzałego i niemoralnego elementu, który należało eliminować, był egipski kult zwierząt oraz kult Antinoosa⁵.

Można zaobserwować, że poczynając od czasów Filona, lepiej wykształcone warstwy społeczeństwa chętnie łączyły etykę stoicką z metafizyką platońską i z logiką Arystotelesa. Podobnie jak forma języka greckiego, którym posługiwał się świat hellenistyczny, tak i filozofia klasyczna w trzech pierwszych wiekach naszej ery stanowiła rodzaj *koiné* i ówcześni myśliciele chrześcijańscy przyjęli to za rzecz naturalną. Niektórzy z nich dochodzili do wniosku, że między chrześcijańską a ówczesną eklektyczną filozofią pogańską nie ma aż tak wielkiej przepaści, aby niemożliwe było przerzucenie pomostu⁶. Sam Justyn w swej *Apologii* i w *Dialogu z Żydem Tryfonem* podkreślał, że dla platonika czy stoika przyjęcie chrześcijaństwa nie wiąże się z radykalną zmianą po-

⁴ Justyn wielokrotnie w swych *Apologiach* odwołuje się do Sokratesa i Platona. Podkreśla, że Sokrates jest prototypem Chrystusa (cf. H. CHADWICK: *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*. Przeł. P. SIEJKOWSKI. Poznań 2000, s. 20—21). Barnard zaznacza, że nie możemy zachować („non possiamo conservare”) platonizmu bez chrześcijaństwa ani też chrześcijaństwa bez platonizmu, a także cywilizacji bez platonizmu i chrześcijaństwa. Justyn podpisałby się pod tą frazą (L.W. BARNARD: *Justin Martyr. His Life and Thought*. Cambridge 1967, s. 51).

⁵ JUSTYN: *Apologia* I 29, 4, s. 227: „Wydaje się, iż warto przy tej okazji wspomnieć o niejakiem Antinoosie, który żył w naszych czasach i był czczony jako bóg przez wszystkich ludzi ze strachu, choć tak naprawdę wszyscy doskonale wiedzieli, kim był i skąd pochodził”. Przeł. L. MISIARCZYK w: *Pierwsi apologety greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*. Kraków 2004. Antinoos, piękny młodzieniec z miasta Klaudipolis w Bitynii, był kochankiem Hadriana i zginął przypadkiem w nurtach Nilu lub, jak chcą inni, popełnił samobójstwo 24 października 130 r., w wieku mniej więcej 20 lat. Po jego tragicznej śmierci cesarz wpadł w głęboką żalobę, a następnie ustanowił kult Antinoosa jako herosa. Hadrian wybudował mu świątynię w Mantinei w Arkadii i nakazał oddawać część boską. Inskrypcje ku czci ubóstwionego Antinoosa kazał wyryć w języku staroegipskim. Śmierć Antinoosa stała się kanwą licznych legend, podobnie zresztą jak związek, który łączył go z cesarzem. Kult Antinoosa zyskał niezwykłą popularność niemal w całym cesarstwie. Jednak kult ten był potępiany nie tylko przez pisarzy chrześcijańskich, ale również przez pisarzy pogańskich, m.in. Celsusa. Cf. ORYGENES: *Przeciw Celsusowi* III, 36; C. JONES: *New Heroes in Antiquity. From Achilles to Antinoos*. Cambridge, Massachusetts, London 2010, 75—83; M. JACZYŃSKA: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1990, s. 205—206; M. NOWICKA: *Twarze antyku. Z dziejów portretu w Grecji i w Rzymie*. Warszawa 2000, s. 174.

⁶ Szczegółowe informacje na temat synchronii myśli pogańskiej i chrześcijańskiej zawiera publikacja H. CHADWICKA: *Myśl wczesnochrześcijańska...*

głódów⁷. Dlatego Justyn jako jeden z pierwszych apologetów postulował poznanie owej wielogłowej bestii filozofii⁸. Dążenie to charakteryzowało wielu innych apologetów chrześcijańskich, którzy darząc ogromnym szacunkiem najważniejszych przedstawicieli filozofii klasycznej: Heraklita, Sokratesa, Platona, Arystotelesa, Lukrecjusza, i innych, czerpali z ich dorobku naukowego⁹. Platonizm był filozofią, pozwalającą w należyty sposób przyjąć chrześcijaństwo. Odwołując się do biografii Justyna, możemy stwierdzić, że platonizm przygotował filozofa do nawrócenia na chrześcijaństwo, a później dzięki chrześcijaństwu apologeta był w stanie przyjąć to, co dobre z platonizmu. Tego rodzaju teza jest analogiczna do słynnego koła hermeneutycznego Augustyna: *Intelligo ut credam; credo ut intelligam*¹⁰.

Justyn, Orygenes, jak również Arnobiusz — autor, któremu poświęcona jest niniejsza monografia — byli przekonani, że filozofia klasyczna i chrześcijańska wzajemnie się przenikają i współdziałają z sobą. Jeżeli Czytelnik zechce poświęcić czas i pozwoli swemu intelektowi wędrować po meandrach przedstawionych tu myśli, ufam, że odnajdzie swoją własną prawdę i niewątpliwie wyrobi sobie zdanie na temat poruszanych kwestii. Jeżeli zaś czas, okoliczności, jak i sama materia spraw wydadzą mu się niegodne uwagi, powinien zapamiętać przytoczoną wyżej konstatację, która legła u podstaw niniejszej publikacji i jest niejako również jej kwintesencją: w dziele Arnobiusza mentalność klasyczna i chrześcijańska, chociaż stanowią dwa odrębne światy, jednak mając szereg elementów wspólnych, współdziałają z sobą, wzajemnie się przenikają.

*Plato ille sublimis apex philosophorum et columen*¹¹ — „Platon chlubą i kamieniem węgielnym filozofów”¹² — to jedno spośród wielu określeń odnoszących się do Platona, które przeczytać możemy w *Adversus Nationes* Arnobiusza¹³. Według Bertholda Altanera i Alfreda Stuibera, Arnobiusz cytując pięćdziesięciu jeden filozofów i pisarzy, czerpie swą wiedzę z szeroko znanych wówczas florilegiów i podręczników, w których zebrane były cytaty i dowody (τόποι i δόξαι)¹⁴. Natomiast Concetto Marchesi wymienia siedemdziesięciu autorów antycznych¹⁵ zacytowanych w *Adversus Nationes*. Niektórzy z nich są

⁷ JUSTYN: *Apologia* II 13,2; *Dialog* 2—5.

⁸ JUSTYN: *Dialog* 2,2; H. VON CAMPENHAUSEN: *Ojcowie Kościoła*. Przeł. K. WIERSZYŃSKI. Warszawa 1967, s. 15.

⁹ J. DANIELOU: *Message évangélique et culture hellénistique*. Paris 1961, s. 103—122.

¹⁰ G. GIRGENTI: *Giustino Martire. Il primo cristiano platonico*. Milano 1995, s. 81.

¹¹ A AN I 8.

¹² Przekłady z łaciny, przy których nie podano nazwiska tłumacza, są mojego autorstwa.

¹³ AN II 36: „Plato ille divinus”.

¹⁴ B. ALTANER, A. STUIBER: *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*. Przeł. P. PACHCIAREK. Warszawa 1990, s. 269—270.

¹⁵ A AN, s. 413—427.

cytowani kilkakrotnie. Do najczęściej przywoływanych należą: Cyceon, Heraklit, Lukrecjusz, Maniliusz, Nigidiusz, Platon i Warron. Ponadto doszukać się można wielu kryptocytatów. Autorem dokładniejszych obliczeń częstotliwości nawiązań, odwołań i aluzji w *Adversus Nationes* jest Henri Le Bonniec, który we wstępie do francuskiego tłumaczenia¹⁶ pierwszej księgi apologii Arnobiusza, wymienia poszczególne grupy:

- wzmianki anonimowe (78);
- autorzy greccy mniejsi (przynajmniej 40);
- autorzy łacińscy mniejsi (ponad 20);
- autorzy greccy więksi;
- autorzy łacińscy więksi;
- autorzy chrześcijańscy.

Do pierwszej grupy należą: *auctores, scriptores, scripta, sapientes, philosophi, historiae, historici, poetae, theologi, pontifices, Graeci, Etrusci, ritus, libri fatales etc.* Co charakterystyczne, wśród adwersarzy, z którymi dyskutuje Arnobiusz, znajdziemy przedstawicieli niemal wszystkich kierunków filozoficznych, które rozwinęły się w starożytnej Grecji i Rzymie. Różnorodne nurty filozofii klasycznej są obecne w *Adversus Nationes*. Stałym kontekstem i głównym bodźcem przeprowadzonych w Arnobiuszowym traktacie analiz filozoficznych jest próba dotarcia do prawdy. Wszelki wysiłek związany z poszukiwaniem prawdy z jednej strony odślania wszechstronny umysł apologety, z drugiej ukazuje jego postawę pełną szacunku dla religijnego kultu, przeżywanego nie emocjonalnie, lecz rozumnie.

Krytyka naukowa daleka jest od jednoznacznego stanowiska w przedstawianiu postawy literackiej pisarza. Można zauważyć, że poszukiwania związane z interpretacją *Adversus Nationes* oscylują wokół kilku płaszczyzn. Natomiast ocena samego Arnobiusza wydaje się dalece zróżnicowana. Pierwszy ważny element dyskusji w odniesieniu do Arnobiusza dotyczy jego stosunku do Cesarstwa Rzymskiego, do panujących w nim obyczajów i obowiązującej religii politeistycznej. Na ogół w opracowaniach naukowych, dotyczących sposobu prowadzenia polemiki w *Adversus Nationes*, akcentuje się przesadnie, że „Arnobiusz, nawrócony na chrześcijaństwo orator i nauczyciel retoryki, z całą energią walczy z poglądami pogańskimi”¹⁷. Druga bardzo istotna sprawa doty-

¹⁶ ARNOBE: *Contre les Gentils*. T. 1: *Livre I*. Rec. H. LE BONNIEC. Paris 1982, s. 34–60.

¹⁷ C. MARCHESI: *Storia della letteratura latina*. T. 2. Milano-Messina 1965, s. 433–443; M.B. SIMMONS: *Arnobius of Sicca. Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*. Oxford 1995; K. HOMA: *Miedzy gnosis a pistis. Arnobiusz z Sicca. Filozof media qualitatis*. Kraków 2000–2004, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/F/FD/arnobiusz_01.html#sdfootnote13sym (data dostępu: 20.11.10); E. GAREAU: *Le fondement de la vraie religion d'après Arnobe*. „Cahiers des Études Anciennes” 1980, Vol. 11, s. 13–23; O. GIGON: *Arnobio: Cristianesimo e mondo romano*. In: *Mondo classico e cristianesimo*. Roma 1982, s. 87–100.

czy znajomości przez apologetę ówczesnej doktryny chrześcijańskiej. Trzeba zaznaczyć, że poglądy nawróconego na chrześcijaństwo Arnobiusza odbiegają znacznie w niektórych kwestiach od ortodoksyjnej nauki chrześcijańskiej i pozostają pod wpływem wyobrażeń pogańskiej religijności. Toteż niektórym badaczom literatury i teologom chrześcijaństwo Arnobiusza przedstawia się w sposób problematyczny i enigmatyczny w historii apologetyki¹⁸. Trzecim aspektem, którego dotyczą studia nad Arnobiuszem, jest jego silne zakorzenienie w filozofii antycznej¹⁹. Czwarte zagadnienie obejmuje oryginalność nauczania eschatologicznego Arnobiusza, odcinającego się wyraźnie od wpływowego wówczas prądu gnostyckiego. Piąta płaszczyzna współczesnych studiów nad Arnobiuszem wiąże się z określeniem jego stosunku do roli i możliwości samego rozumu. Badacze formułują wobec Arnobiusza różnorodne oskarżenia, z którymi trudno się zgodzić. Przykładem tego typu zarzutu jest informacja Krzysztofa Homy, że w dziele Arnobiusza „odczuwa się pewną niechęć do poznania (*gnosis*), do wiedzy ludzkiej (*episteme*)”²⁰.

Obiektem analizy niniejszej monografii będzie z jednej strony przemyślana i dojrzała walka Arnobiusza z niektórymi poglądami pogańskimi, z drugiej zależność Arnobiańskiej antropologii filozoficznej od filozofii klasycznej oraz rzekoma niechęć apologety do możliwości poznawczych człowieka. Główną część pracy zajmie omówienie poglądów Arnobiusza w kontekście historyczno-literackim antyku grecko-rzymskiego ze szczególnym uwzględnieniem filozofii klasycznej. Występująca w tytule nazwa „filozofia klasyczna” ma co najmniej dwa sprzężone z sobą znaczenia: historyczne i systematyczne²¹. W monografii zatem nawiązuję do tradycji filozofii starożytnej, jak również do uprawianych w poszczególnych prądach dyscyplin, m.in. antropologii, metafii-

¹⁸ HIERONYMUS: *Epistula ad Tranquillinum* 62,2; PSEUDO-GELASIUS: *De libris recipiendis et non recipiendis*. PL 59, 163; B. ALTANER, A. STUIBER: *Patrologia*. Przeł. P. PACHCIAREK. Warszawa 1990, s. 269—270; A.G. AMATUCCI: *Storia della letteratura latina cristiana*. Torino 1955, s. 100; O. BARDENHEVER: *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. Bd. 2. Freiburg 1914, s. 522; S. FASCE: *Paganesimo africano in Arnobio*. „Vichiana” 1980, Vol. 9, s. 173—180; C.E. FREPPEL: *Commodien, Arnobe, Lactance et autres fragments inédits*. Paris 1893, s. 33; C. BURGER: *Die theologische Position des älteren Arnobius*. Heidelberg 1971; F. MORA: *Arnobio e i culti di mistero. Analisi storico-religiosa del V libro dell'Adversus Nationes*. Roma 1984.

¹⁹ P. MONCEAUX: *Histoire Littéraire de l'Afrique Chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. T. 3: *Le siècle d'Arnobe à Victorin*. Paris 1905; R. LAURENTI: *Il Platonismo di Arnobio*. „Studi Filosofici” 1981, Vol. 4, s. 3—54; C. MORESCHINI: *Monoteismo cristiano e monoteismo platonico nella cultura latina dell'età imperiale*. In: *Platonismus und Christentum*. Münster W. 1983, s. 133—161; A.J. FESTUGIÈRE: *Arnobiana*. „Vigiliae Christianae” 1952, Vol. 6, s. 208—254.

²⁰ K. HOMA: *Między gnosis a pistis...*

²¹ A. BRONK, S. MAJDAŃSKI: *Klasycyzm filozofii klasycznej*. „Roczniki Filozoficzne” 39—40 (1991—92), z. 1, s. 367—391.

zyki lub etyki²². Filozofia starożytna obejmowała również kwestie teologiczne, które formalizowały i konkretyzowały ówczesną religijność. Tytuł monografii wyznacza ramy tego kontekstu. W poszczególnych rozdziałach przedstawione zostaną poglądy Arnobiusza na temat duszy ludzkiej, człowieka, jego pochodzenia, jak również kondycji ludzkiej, przeznaczenia człowieka oraz jego wyobrażeń na temat Boga i bogów. Zamierzeniem jest zbadanie, w jakim stopniu w zaproponowanych przez apologetę koncepcjach odzwierciedlają się różne nurty filozofii klasycznej. W związku z tym rekonstrukcję myśli Arnobiusza rozpocznę, po zaprezentowaniu sylwetki pisarza oraz kontekstu historyczno-literackiego *Adversus Nationes* (rozdział pierwszy), od przedstawienia poglądów filozofa na temat kreacji człowieka i jego kondycji (rozdział drugi). Istotna jest znajomość pewnych mechanizmów, które odgrywały decydującą rolę w kształtowaniu się światopoglądu Arnobiusza. Znane nam publikacje nie dedukują na przykład szczegółowych wniosków na temat wpływu filozofii presokratejskiej na kształtowanie się poglądów Arnobiańskich dotyczących duszy ludzkiej. Z tego względu w drugim rozdziale omówię problemy antropologiczne ze szczególnym uwzględnieniem duszy ludzkiej i jej (nie)śmiertelności. Podobnie w dostępnych nam publikacjach nie została w pełni zinterpretowana krytyka antropomorfizmu pogańskiego wysunięta w apologii. Trzeci rozdział poświęcę temuż problemowi. W tym miejscu należałoby dokładniej zinterpretować propozycje Arnobiusza dotyczące obrazu Boga i bóstw. Trzeba podkreślić dość kuriozalną sytuację, z jaką mamy do czynienia: sam Arnobiusz zapewnia, że poznanie Boga jest rzeczą niemożliwą, a jednak pomimo takich przekonań usiłuje przedstawić Jego istotę. W czwartym rozdziale omówię kwestię, którą określam „umbraweryzacją”. Dwa kolejne rozdziały poświęcę możliwościom poznawczym człowieka. Punktem wspólnym wszystkich płaszczyzn jest ścisła relacja i więź dwóch przenikających się światów: antycznego i chrześcijańskiego, w kontekście poszukiwania prawdy. Pomimo tej silnej korelacji w *Adversus Nationes* odzwierciedlają się napięcia pomiędzy dawną kulturą antyku grecko-rzymskiego a formującą się kulturą chrześcijańską. Niniejsza monografia jest próbą ukazania głębokiej dynamiki przemian myśli europejskiej, jakie dokonały się w zderzeniu cywilizacji antycznej z chrześcijaństwem. Postacią obrazującą owo zderzenie jest między innymi Arnobiusz i jego refleksje zaprezentowane w *Adversus Nationes*, dziele ukazującym doświadczenia w poszukiwaniu prawdy.

Mimo tego, że Arnobiusz znalazł zainteresowanie w gronie wysokiej rangi uczonych zachodnich, stan polskich badań nad *Adversus Nationes* jest niezwykle ubogi. Niniejsza rozprawa o Arnobiuszu i jego dziele będzie zatem przy-

²² G. HAEFNER: *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej*. Przeł. W. SZYMONA. Kraków 2006, s. 20.

czynkiem częściowo wypełniającym tę lukę. W podręcznikach historii literatury rozdziały poświęcone Arnobiuszowi są bardzo skromne, pomimo świetnego stanu zachowania tekstu. Wymienić można tylko dwóch badaczy polskich, którzy pochylili się nad tekstem Retora z Sicca Veneria. Pierwszy z nich, prof. Jarosław Jakielaszek, kilkanaście lat temu uczynił przedmiotem swej rozprawy doktorskiej językową architekturę tekstu *Adversus Nationes*. Głównym celem jego pracy była analiza zjawisk językowych, występujących w *Adversus Nationes*, m.in. różnych typów peryfraz czasownikowych, wielokrotnej negacji, użycia trybów czasownikowych, passivum, zwłaszcza tak zwanej pełnej konstrukcji pasywnej. Analiza wymienionych zjawisk i porównanie uzusu Arnobiusza z praktyką językową innych autorów wskazuje na błędność tradycyjnych opinii o językowej strukturze tekstu Arnobiusza. Pracę Jakielaszka, zatytułowaną *Studia nad architekturą językową dzieła „Adversus Nationes” Arnobiusza z Sicca*, zamyka analiza stylistycznego zastosowania elementów języka potocznego oraz niektórych strategii intertekstualnych wykorzystanych przez Arnobiusza. Niestety, praca ta nie doczekała się jeszcze publikacji. Drugim autorem zajmującym się dziełem Arnobiusza jest Krzysztof Homa. Jego analiza filozoficzno-filologiczna *Między gnosis a pistis. Arnobiusz z Sicca. Filozof media qualitatis* oraz przekład drugiej księgi *Adversus Nationes* zostały opublikowane jedynie w wersji inernetowej²³.

Tekstem źródłowym jest dla mnie drugie wydanie krytyczne *Adversus Nationes* opublikowane w 1953 roku przez Concetto Marchesiego. Pierwsze wydanie ukazało się w 1934 roku.

* * *

Kończąc uwagi wstępne, pragnę podziękować tym, którzy pomogli mi w pracy nad książką: Koleżankom i Kolegom z Katedry Filologii Klasycznej UŚ, którzy *summa cum benevolentia* udostępnili mi literaturę naukową, oraz Kierownikowi Katedry Filologii Klasycznej Profesorowi Tadeuszowi Aleksandrowiczowi, który bezinteresownie przejrzał maszynopis. Szczególne podziękowania wyrażam życzliwemu Recenzentowi aktualnej wersji książki Profesorowi Marianowi Szarmachowi, który z wielką precyzją wskazał fragmenty wymagające weryfikacji i którego cenne rady pomogły mi w przygotowaniu publikacji. Podziękowania należą się również moim najbliższym — Mężowi, Synowi i Córcie, którzy pozwalają mi spędzać tak dużo czasu nad *Adversus Nationes* Arnobiusza.

²³ K. HOMA: *Między gnosis a pistis...*

Indeks osobowy

A

Abramowiczówna Zofia 96
Ainesidemos z Knossos 119
Aland Kurt 117, 126, 131
Albert Wielki 102
Albrecht Michael, von 17
Altaner Berthold 11, 13, 19
Aleksandrowicz Tadeusz 4, 15, 35, 87
Alkinous 116
Amata Biagio 17, 23, 28, 29, 49, 50, 54,
58—60, 68, 129
Amatucci Aurelio Giuseppe 13
Ambroży (Ambrosius Aurelius) 30, 32
Antinoos 10
Anzelm 108
Apolloniusz 19
Apolinary (Caius Sollius Modestus
Apollinaris Sidonius) 33
Apulejusz 58
Arkezylaos 124, 129
Armisen-Marchetti Mireille 42
Arnobiusz Młodszy (Arnobius Minor)
18
Arystarch z Samotraki 88
Arystoksenos 36
Arystoteles 10, 11, 37, 45, 85, 88, 118,
119, 133
Ashwin-Siejkowski Piotr 38, 109
Atenagoras z Aten 97, 108, 109
Augustyn (Aurelius Augustinus Hippo-
nensis) 11, 19, 30, 32, 89, 102, 103,
108, 118, 130

Augustyniak Katarzyna 128
Awianowicz Bartosz 86

B

Bakuła Kordian 92
Bardenhever Otto 13
Barnard Leslie William 10
Batiffol Pierre 23
Bazyli Wielki 30
Bielawski Krzysztof 9
Boecjusz 102, 103
Bracchi Remo 115
Bronk Andrzej 13
Brożek Mieczysław 116, 117
Brzózka Anna 85
Brunet Georges 125
Burger Christoph 13
Burkert Walter 69, 70

C

Cary Max 33
Celsus 10, 109
Chadwick Henry 10
Charron Pierre 125
Chrysippos z Soloi 88
Cichocka Helena 82
Cleve Felix M. 115
Clifford Frend William Hugh 68
Cochrane Charles Norris 99
Colli Giorgio 111, 113, 115
Colombo Sisto 59, 67
Copenhaver Brian 51

Corbeill Anthony 81
Corsaro Francesco 51
Courcelle Pierre 56
Cyceron (Marcus Tullius Cicero) 12, 20,
27, 30, 46, 64, 65, 73, 74, 76,
85—87, 124, 129—131, 135, 136
Cyprian 19, 30, 47, 89, 97, 107

D

Dąbrowska Anna 92
Dal Pane Francesco 49
Daniélou Jean 11, 19
Dawidowski Wiesław 128
Davies Norman 64
Decret François 98
D'Elia Salvatore 32
Delmas Claude 132
Demokryt 20, 106
Demostenes 85
Di Berardino Angelo 30, 31
Dikajarchos 36
Dillon John 38
Diodoros Kronos z Megary 118
Diogenes Laertios 24, 36, 93, 118
Dioklecjan 20, 21, 31, 65, 89
Dionizy Aeropagita 102
Dmochowski Franciszek Ksawery 96
Dodds Eric Robertson 28, 45, 46, 95,
108, 109, 134
Domański Juliusz 114, 116
Domański Piotr 48, 49, 65, 116
Dominik William 81
Drączkowski Franciszek 20
Drewnowski Jerzy 113
Drong Leszek 79
Dziadek Adam 76

E

Eckstein Hans 37
Empedokles 36, 113
Epikur 66, 82, 119
Eubulides 118
Eurypides 52
Euzebiusz z Nikomedii 33, 64

F

Fantar Mhamed 98
Fasce Silvana 13
Festugière André-Jean 13, 52
Filon 10
Fish Stanley 79
Flawiusz Filostratos 47
Freppel Charles-Émile 13, 52
Frova Antonio 19
Fuhrmann Mahfred 89

G

Gabarrou François 30
Gadamer Hans-Georg 115
Gajda Janina 64
Galewicz Włodzimierz 77
Gareau Étienne 12
Gelliusz (Aulus Gellius) 74, 92
Gigon Olof 12
Gilson Étienne 102
Girgenti Giuseppe 11
Gogacz Mieczysław 102
Gorgiasz 80, 90, 92
Gorzowski Albert 89
Grzegorz z Nazjanzu 30

H

Hadot Pierre 116
Hadrian 10
Haefner Gerd 14
Hagendahl Harald 30, 49, 50
Hall Jon 81
Heinz Adam 87, 88
Heck Dorota 92
Heraklit 11, 12, 20, 36, 52, 53, 87, 95,
106, 110, 113, 115, 133, 135
Hidén Karl Julius 30
Hieronim 13, 18, 19, 21, 27, 30, 33, 107
Hight Gilbert 31
Homa Krzysztof 12, 15, 40, 59, 122
Homer 46, 96, 109
Horacy 48

I

Izokrates 85

J

Jaczynowska Maria 10
 Jaeger Werner 9, 46, 49
 Jakielaszek Jarosław 15, 30
 Jamblich 36
 James William 115
 Jan Tritemiusz 18
 Janiszewski Paweł 89
 Jaspers Karl 113
 Jenkélévitch Vladimir 129
 Jessen Julius 49
 Jeżewska Kazimiera 96
 Jones Christopher 10
 Justyn 9—11, 58, 59, 99, 102

K

Kadłubek Zbigniew 116
 Kalaga Wojciech 79
 Karneades z Cyreny 119, 124, 125, 129
 Kasia Andrzej 99, 109
 Kasprzysiak Stanisław 111, 113
 Kennedy George Alexander 89
 Kerferd George Briscoe 90, 92
 Kirk Geoffrey 36, 72
 Klemens Aleksandryjski 9, 20, 30, 48, 95, 102
 Klejtomachos 119
 Klusmann Ernst 49
 Kołakowski Leszek 63
 Kommodus 32
 Konstantyn Wielki 17, 31—33, 45, 95
 Kornatowski Wiktor 65
 Korneliusz Labeo 58
 Korpanty Jerzy 37
 Korpanty Józef 66, 69, 72, 76
 Krates z Mallos 88
 Krąpiec Mieczysław Albert 100, 102
 Krokiewicz Adam 119, 125
 Krońska Irena 24, 118
 Ksenofanes 20, 63, 72, 87, 90
 Kubiak Zygmunt 48, 130

Kucz Anna 52, 65, 66, 76, 82, 103, 133
 Kwintyliian 84, 87, 89, 92

L

Labriolle Pierre, de 30
 Laktancjusz 18, 28, 49, 80, 82, 89
 Lang Jacek 36, 72
 Laurenti Renato 13, 29, 52, 56
 Laurin Joseph-Rhéal 29
 Lausberg Heinrich 89
 La Potterie Ignace, de 128
 Le Bonniec Henri 12, 17, 29, 30, 41, 43, 56, 59, 80, 125
 Lemoine Michel 83
 Leśmian Bolesław 134
 Leśniak Kazimierz 45, 65
 Lipiński Krzysztof 134
 Liwiusz 96
 Lorenz Theodorus 30
 Lukian 46
 Lukrecjusz 11, 12, 20, 49, 50, 58, 65, 66, 72, 76

Ł

Łukasiewicz Małgorzata 115

M

Maccagnolo Enzo 83
 Maehler Herwig 46, 49
 Majdański Stanisław 13
 Majewski Łukasz 22
 Maksencjusz 33
 Maksymos z Tyru 32
 Małunowiczówna Leokadia 20
 Maniliusz 12
 Marchesi Concetto 11, 15, 41, 52, 53, 58, 95, 97
 Marek Aureliusz 32, 45, 46, 95
 Maritain Jacques 102
 Mariusz Wiktorynus (Gaius Marius Victorinus Afer) 19, 32
 Marrou Henri-Irénée 32
 Marshall Peter K. 92
 Masynissa 17
 Maykowska Maria 54

Mazza Mario 52, 56
McCracken George Englert 17, 52
Memoli Accursio Francesco 30, 81
Merecki Jarosław 110, 113, 128
Michalski Krzysztof 115
Michalski Marian 60
Minucjusz Feliks 19, 30, 65, 80
Misiarczyk Leszek 10
Mizerski Bogdan 133
Mohrmann Christine 59
Monceaux Pierre 13, 29, 41, 56, 125, 126
Mora Fabio 13, 76
Moreschini Claudio 13, 18, 28, 31, 33
Moricca Umberto 17, 58
Mrówka Kazimierz 53, 87, 110, 115
Mydla Jacek 79
Myszor Wincenty 55, 67

N

Narducci Emanuele 85
Nerczuk Zbigniew 82
Nestle Eberhard 117, 126, 131
Nietzsche Friedrich 106
Nigidiusz 12
Norden Eduard 30
Norelli Enrico 18, 28, 33
Nowacjan 31, 33
Nowicka Maria 10

O

Olszewski Witold 24
Orfeusz 55
Orygenes 9, 10, 33, 47, 95, 102, 109
Otto Walter Friedrich 46

P

Pachciarek Paweł 11, 13, 19
Pajewski Mieczysław 35
Palladas 48
Parmenides 20, 90, 113, 130, 133
Partyka Jacek 28, 95, 108, 134
Pascal Blaise 125, 126
Paweł z Tarsu 101, 131
Pawłowski Kazimierz 116
Pawłowski Krzysztof 113

Pellegrino Michele 58
Pianko Gabriela 99
Pieper Josef 114
Piłat 117, 118
Pitagoras 24, 36, 37, 106
Pindar 35, 46, 49, 116
Platon 11, 12, 19, 20, 25, 38, 39, 47,
51—55, 59, 66, 81, 82, 85, 88, 103,
104, 106, 113, 114, 127—131, 133,
136
Plotyn 38, 47, 108, 109
Plutarch 32, 96
Porfiriusz 32, 36, 38, 65, 104, 108—110
Popper Karl 63
Possenti Vittorio 110, 113, 117, 128
Protagoras 64
Prudentius 70
Pseudo-Gelasius 13, 31
Puderon Bernard 97
Puech Aimé 59
Pyrron z Elidy 119

Q

Quacquarelli Antonio 30

R

Rapisarda Emanuele 50, 51, 67
Raven John 36, 72
Reale Giovanni 36, 52, 88, 103, 118, 124
Ricken Friedo 48, 49, 65
Robinson David M. 46
Rohde Erwin 37, 46, 48, 55, 56
Rorty Richard 98, 106
Rose Valentini 76
Röhricht Alexander 49

S

Sajdak Jan 9, 65, 80
Sapota Tomasz 52, 66, 83
Schwakopf Jerzy 33
Scullard Howard Hayes 33
Sebon Raymond 125
Seneka 46, 48, 82
Seneka Retor 83, 84
Sekstus Empiryk 32, 93, 118, 119

Shackleton Bailey David Roy 17
Schofield Malcolm 36, 72
Siejkowski Piotr 10
Simmons Michael Bland 12
Simonetti Manlio 31
Siniscalco Paolo 17
Skopelianos z Kladzomenoj 47
Sławek Tadeusz 133
Snell Bruno 46, 49, 63
Sofokles 45
Sokrates 10, 11, 23, 24, 52, 53, 81, 82,
113, 124, 136
Sordyl Krzysztof 31
Spencer Herbert 49
Srebrny Stefan 45
Stabryła Stanisław 107
Stuiber Alfred 11, 13, 19
Studer Basil 30, 31
Stuligrosz Magdalena 46
Styka Jerzy 33
Swieżawski Stefan 102
Swift Louis J. 83
Szarmach Marian 4, 15, 32, 47
Szczërba Wojciech 102
Szewczyk Grażyna Barbara 134
Szołdrski Władysław 18
Szymański Mikołaj 93
Szymik Jerzy 20

Ś

Świderkówna Anna 31, 32, 60

T

Tabakowska Elżbieta 64
Tacjan 58—60
Tatarkiewicz Władysław 36, 87
Teofil 58
Tertulian (Quintus Septimus Florens
Tertullianus) 9, 19, 20, 30, 31, 33,
58, 59, 65, 89, 97, 99, 100, 108

Timajos 36
Tofilski Łukasz 82
Tokarski Grzegorz 115
Tomasz z Akwinu 77, 102—104, 128
Trakl Georg 134
Trznadel Jacek 134

U

Ulitz Arnold 134

V

Van Der Putten Johannes Maria Paulus
Bonaventura 30
Vattimo Gianni 98, 106
Verdenius Jacob 90, 92
Viciano Alberto 74
Vitali Mario 23
Vogel Cornelia Johanna, de 99

W

Waleriusz Maksymus (Valerius Maxi-
mus) 17
Wardy Robert 85
Warron 12, 88, 89, 92
Waszczenko Piotr 114
Winterbottom Michael 83
Witwicki Władysław 39, 54, 59, 66, 82,
114, 127
Wittgenstein Ludwig 79
Wocial Jerzy 9, 46, 49

Z

Zabala Santiago 98, 106
Zieliński Edward Iwo 36, 88, 124
Zenon 90, 129

Ż

Żeleński (Boy) Tadeusz 126

Anna Kucz

Umbra veri. Arnobio e le correnti della filosofia classica

R i a s s u n t o

La presente pubblicazione vuole essere un tentativo di ricostruire la dinamica del cambiamento del pensiero europeo, verificatosi nello scontro tra la civiltà antica e il cristianesimo. Uno dei protagonisti che racconta lo scontro è Arnobio di Sicca, il quale nella sua opera *Adversus Nationes* rivela esperienze di ricerca della verità.

L'autrice della pubblicazione presenta il pensiero di Arnobio che si riferisce al tema dell'anima umana, dell'uomo e della sua origine, nonché del destino dell'uomo e delle sue idee di Dio e degli dei. L'autrice mostra in quale misura si riflettono varie correnti della filosofia classica nelle concezioni proposte dall'Apologeta.

Nel primo capitolo presenta la figura dello Scrittore e il contesto storico-letterario dell'*Adversus Nationes*. Il secondo capitolo lo dedica alla presentazione delle sue opinioni sulla creazione e sulla condizione dell'uomo. L'autrice mette in rilievo il significativo di alcuni fattori decisivi nella formazione del pensiero di Arnobio (p.e. l'influsso della filosofia presocratica sulle convinzioni arnobiane riguardo all'anima umana). Essa discute gli argomenti antropologici, con una particolare attenzione all'anima umana e alla sua (im)mortalità. Nel terzo capitolo essa studia la critica dell'antropomorfismo pagano, sollevata dall'apologia. Il capitolo quarto si riferisce alla questione denominata "umbraverizzazione". Il tema del quinto e del sesto capitolo della ricerca è la presentazione dei concetti analizzati da Arnobio (p.e. *religio*, *credulitas*, *fides*, *ratio*, *veritas*), la cui definizione costituisce una difficoltà anche per noi oggi. Arnobio prospetta un programma teologico, che preparò terreno fertile per lo sviluppo nella teologia occidentale della dottrina "la fede alla ricerca dell'intelligenza", proclamando la necessità di una perfetta simbiosi tra le aspirazioni dell'intelletto umano e il dono gratuito della conoscenza radicata nella rivelazione.

Il punto convergente di tutti gli argomenti trattati è una stretta relazione dei mondi compenetranti: dell'antico e del cristiano nel contesto di ricerca della verità. Nonostante questa forte correlazione nell'*Adversus Nationes* si riflettono forti tensioni tra l'antica cultura greco-romana e la nascente cultura cristiana. L'originalità di Arnobio non consiste nella composizione di un'opera teologica o filosofica, ma nella fondazione della sua apologia sulle concezioni dominanti nell'Impero Romano e sui principi della filosofia classica.

Anna Kucz

Umbra veri. Arnobius and trends of classical philosophy

S u m m a r y

The publication constitutes an attempt to show dynamics of the changes of a European thought taking place in a clash of the ancient civilization with Christianity. The work describing the very clash is *Adversus Nationes* by Arnobius.

The author presents the views this philosopher held on a human soul, human being, its origin, as well as human condition, human fate and its images of God and gods. She shows to which extent various trends of classical philosophy reflect in conceptions proposed by an apologist.

The first chapter presents a person of a writer and a historio-literary context of the creation of *Adversus Nationes*. The second chapter is devoted to a presentation of Arnobius' views on human being creation and condition. She underlines the importance of the knowledge of certain mechanisms that played a decisive role in shaping Arnobius' worldview (among others the influence of pre-Socratic philosophy on Arnobius' views on a human soul). The anthropological problems are discussed putting a special emphasis on a human soul and its (im)mortality. The third chapter criticizes a pagan anthropomorphism put forward in apology. The fourth chapter raises the issue the author calls „umbraverization” while the last two chapters touch upon human cognitive capacity.

The area linking all phenomena is a tight relationship and bonds between two permeating worlds, an ancient and Christian one in the context of searching the truth. Despite this strong correlation in *Adversus Nationes*, the pressures between the former culture of a Greek-Roman antiquity and Christian culture under development are reflected. The originality of Arnobius does not consist in a fact that he created a theological or philosophical work, but in basing his apology on the worldview popular in Imperium Romanum and assumptions of classical philosophy.

Redakcja
Barbara Malska

Ilustracje
Mariusz Mierzwa

Projekt okładki
Paulina Dubiel

Redakcja techniczna
Barbara Arenhövel

Korekta
Mirosława Żłobińska

Skład i łamanie
Edward Wilk

Copyright © 2012 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2109-7 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-8012-549-0 (wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 10,0. Ark. wyd. 13,5.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 16 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

[Kup książkę](#)

